

Bezrobocie osób niepełnosprawnych w ujęciu statystycznym

Unemployment of persons with disabilities in statistical terms

Ewa Pancer-Cybulska

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

ORCID: [0000-0002-4242-8713](https://orcid.org/0000-0002-4242-8713)

Streszczenie

Postulat równouprawnienia osób niepełnosprawnych w życiu społecznym jest realizowany w wielu wymiarach i na wielu płaszczyznach, dostęp do otwartego rynku pracy wydaje się dobrym sprawdzianem wdrażania koncepcji włączenia społecznego i likwidowania barier w odniesieniu do tych osób. Sytuacja na otwartym rynku pracy, zwłaszcza bezrobocie, jest często analizowanym wyznacznikiem zmian dotyczących integracji i włączenia społecznego osób niepełnosprawnych. Celem artykułu jest omówienie aktualnych tendencji panujących na polskim rynku pracy z perspektywy osób niepełnosprawnych przez analizę bezrobocia. Na podstawie dostępnych danych faktograficznych przeprowadzono analizę statystyczną bezrobocia w Polsce za lata 2015–2019, z uwzględnieniem osób niepełnosprawnych, obejmującą różne stosowane przekroje, takie jak wiek, wykształcenie, staż pracy, czas pozostawania poza zatrudnieniem itp. Wykazano istniejące w Polsce zróżnicowania w analizowanych przekrojach w ujęciu regionalnym.

Słowa kluczowe

bezrobocie, osoby niepełnosprawne, rynek pracy, regiony w Polsce

Abstract

The postulate of equality of disabled people in social life is multifold. Access to the open labour market seems to be suitable for assessing and evaluating the implementation of the concept of social inclusion and removing barriers in relation to people with disabilities. The situation on the open labour market, especially unemployment, is a frequently analysed indicator of changes in the integration and social inclusion of people with disabilities. The purpose of the article is to discuss current trends in the Polish labour market from the perspective of people with disabilities by analysing their unemployment rate. On the basis of available factual data and with focus on people with disabilities, a statistical analysis of unemployment in Poland was carried out for the years 2015–2019 in various categories, such as age, education, seniority/rank, duration of unemployment, etc. The characteristic existing in Poland in the analysed categories were revealed in regional terms.

Keywords

unemployment, disabled people, open labour market, Polish regions

JEL: C19, J64, J69, J70, J71, R23

Wprowadzenie

Kwestie równego traktowania i niedyskryminacji osób niepełnosprawnych, które stanowią podstawę koncepcji włączenia społecznego, obejmują standardy socjalne wynikające z deklaracji praw człowieka ONZ, standardowych zasad wyrównywania szans osób niepełnosprawnych ONZ, europejskiej konwencji praw osób niepełnosprawnych oraz krajowych ustaw zasadniczych. Nie mniej ważne, a może nawet ważniejsze są aspekty praktyczne tego zagadnienia, znajdujące odzwierciedlenie w aktach prawnych różnej rangi, zasięgu i przeznaczenia. W zależności od zawartych tam i uznanych za obowiązujące definicji niepełnosprawności kształtuje się krajowe systemy polityki społecznej i zabezpieczenia socjalnego, wdraża się w życie instrumenty i zasady, przeznacza na ten cel publiczne środki. W demokratycznych państwach nie podlega dyskusji równość praw osób z niepełnosprawnościami i ich równy dostęp do wszystkich instytucji państwa i rynku, w tym do rynku pracy. Mając na uwadze koncepcję włączenia społecznego i pełnej integracji osób z dysfunkcjami, należy pamiętać o wpływie uwarunkowań zarówno zewnętrznych, jak i wewnętrznych na urzeczywistnianie tych idei, co wciąż natrafia na wielorakie bariery¹.

Postulat równouprawnienia osób niepełnosprawnych w życiu społecznym jest realizowany w wielu wymiarach i na wielu płaszczyznach, dostęp do otwartego rynku pracy wydaje się dobrym sprawdzianem wdrażania koncepcji włączenia społecznego i likwidowania barier w odniesieniu do tych osób. Sytuacja na otwartym rynku pracy, zwłaszcza bezrobocie, jest często analizowanym wyznacznikiem zmian dotyczących integracji i włączenia społecznego osób niepełnosprawnych. Celem artykułu jest omówienie aktualnych tendencji panujących na polskim rynku pracy z perspektywy osób niepełnosprawnych przez analizę bezrobocia. Na podstawie dostępnych danych faktograficznych przeprowadzono analizę statystyczną bezrobocia w Polsce za lata 2015–2019, z uwzględnieniem osób niepełnosprawnych, obejmującą różne stosowane przekroje, takie jak wiek, wykształcenie, staż pracy, czas pozostawania poza zatrudnieniem itp. Wykazano istniejące w Polsce zróżnicowania w analizowanych przekrojach w ujęciu regionalnym.

Podstawowe kategorie i terminy dotyczące niepełnosprawności

Przyjęcie jednej definicji niepełnosprawności jest trudne, o czym świadczy lektura dostępnych publikacji, bazujących na różnorodnej nomenklaturze. W literaturze

¹ B. Granosik, E. Nadolna, *Analiza barier w zatrudnianiu osób niepełnosprawnych na koszalińskim rynku pracy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2012, nr 97, s. 223-234 oraz tego samego autorstwa *Zatrudnienie osób niepełnosprawnych w zakładach pracy chronionej na lokalnym rynku pracy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2012, nr 97, s. 343-358.

przedmiotu znajdujemy wiele określeń dotyczących niepełnosprawności, widoczna jest ewolucja pojęcia od osoby kalekiej, inwalidy, przez osobę niepełnosprawną, osobę nie w pełni sprawną do osoby z niepełnosprawnościami, a na osobie z ograniczoną sprawnością kończąc. W polskiej ustawie o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych „osobami niepełnosprawnymi nazywamy osoby, których stan fizyczny, psychiczny lub umysłowy trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza bądź uniemożliwia wypełnianie ról społecznych, a w szczególności zdolności do wykonywania pracy zawodowej”. Charakter ograniczeń – trwałe bądź czasowe – wpływa na zakres wykonywania podstawowych czynności i obowiązków życiowych, jest zróżnicowany także ze względu na wiek, płeć i sytuację społeczno-ekonomiczną. Niepełnosprawność (a właściwie ograniczona sprawność) znajduje odbicie w sferze medycznej (jako długotrwały stan kalectwa, który ogranicza wykonywanie normalnych funkcji); psychologicznej (jako pourazowy syndrom zachowania i emocjonalnego stresu); socjologicznej (jako niemożność pełnienia dotychczasowych ról społecznych, a nawet nabycie piętna związanego z kalectwem); ekonomicznej (jako zależność wynikająca z nieproduktywności); prawnej (jako nabycie uprawnień do korzystania z pewnych świadczeń społecznych); zawodowej (jako utrata możliwości uzyskania dowolnego zatrudnienia); samooceny i definicji własnej osoby – jako stan opisany przez zainteresowaną osobę z użyciem wybranych przez nią kategorii. W myśl zapisów Karty Praw Osób Niepełnosprawnych, „niepełnosprawne są osoby, których sprawność fizyczna, psychiczna lub umysłowa trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza lub uniemożliwia życie codzienne, naukę, pracę oraz pełnienie ról społecznych, zgodnie z normami prawnymi i zwyczajowymi”².

Od połowy lat 90. XX w. promuje się inny sposób postrzegania niepełnosprawności – jest nim tzw. społeczny model niepełnosprawności, w którym przyczyny uniemożliwiające samodzielne funkcjonowanie niepełnosprawnych umiejscowione są przede wszystkim w środowisku, które ich otacza. To nie tyle indywidualne ograniczenia, ale brak odpowiednich usług i służb uniemożliwia godne życie osób z dysfunkcjami. W Międzynarodowej Klasyfikacji Niepełnosprawności (ICF) ogłoszonej przez WHO w 2001 r. przyjęto kompleksowy model niepełnosprawności, który łączy podejście medyczne i społeczne. Obejmuje on wpływ czynników osobniczych i środowiskowych na występowanie zależności między dysfunkcjami, ograniczeniem aktywności oraz utrudnieniem lub ograniczeniem uczestnictwa w życiu społecznym. W 1994 r. w czasie Europejskiego Forum Niepełnosprawności w Parlamencie Europejskim przyjęto nową definicję osoby niepełnosprawnej, a mianowicie: „Osobą niepełnosprawną jest jednostka w pełni swych

² B. Szczepanowska, J. Mikulski (red.), *Osoby niepełnosprawne w środowisku lokalnym. Wyrównywanie szans*, Warszawa 1999.

praw, znajdująca się w sytuacji upośledzającej ją na skutek barier środowiskowych, ekonomicznych i społecznych, których z powodu występujących u niej uszkodzeń nie może przezwyciężyć w taki sposób jak inni ludzie”³. Znaczenie tego określenia opiera się na zanegowaniu przekonania, że osoba z niepełnosprawnością nie potrafi sobie zapewnić samodzielności w życiu. Komitet Rehabilitacji i Readaptacji PAN przyjął następujące określenie osoby niepełnosprawnej, którą jest: „[...] osoba o naruszonej sprawności lub aktywności życiowej w stopniu utrudniającym pełnienie właściwych dla niej ról społecznych”⁴. Należy podkreślić, że przyczyny utrudnień wynikają nie tylko z istniejących dysfunkcji, ale przede wszystkim z barier, jakie istnieją w środowisku. Takie ujęcie osoby z niepełnosprawnościami, w połączeniu z tzw. indywidualnym modelem niepełnosprawności, umożliwia pełniejsze opisanie i zrozumienie położenia oraz relacji społeczno-ekonomicznych z udziałem tych osób.

Wykluczenie społeczne – pojęcie i zakres

Poza zdefiniowaniem pojęcia niepełnosprawności, istotne dla niniejszego opracowania jest zrozumienie związanego z nim zjawiska, jakim jest wykluczenie społeczne. Również i ono nie jest jednoznacznie opisywane i pojmowane w literaturze⁵. Należy na pewno przywołać definicję, która została zawarta w ustawie o zatrudnieniu socjalnym⁶: „Wykluczeniu społecznemu podlegają osoby, które, ze względu na swoją sytuację życiową nie są w stanie własnym staraniem zaspokoić swoich podstawowych potrzeb życiowych i znajdują się w sytuacji powodującej ubóstwo oraz uniemożliwiającej lub ograniczającej uczestnictwo w życiu zawodowym, społecznym i rodzinnym [...]”. Wykluczenie społeczne zdefiniowane w taki sposób dotyczy szerokiego kręgu osób: bezrobotnych, uzależnionych od alkoholu czy narkotyków, bezdomnych, opuszczających zakłady karne, niepełnosprawnych fizycznie i umysłowo, uchodźców. Za główne przyczyny wykluczenia uznaje się zjawiska o charakterze zbiorczym, takie jak ubóstwo materialne, niski poziom kapitału społecznego, a nawet procesy towarzyszące globalizacji, np. przekształcenia strukturalne czy natury gospodarczej. Niepełnosprawność jest wymieniana jako czynnik o charakterze indywidualnym, obok takich, jak niski poziom wykształcenia, starzenie się, choroby i inne.

³ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/niepelnosprawnosc;3947453.html> [dostęp 17.06.2020].

⁴ *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*. T. III, T. Pilch (red.), Warszawa 2004.

⁵ O. Kowalczyk, *System zabezpieczenia społecznego wobec potrzeb osób niepełnosprawnych w Polsce na tle krajów UE*, Wyd. AE we Wrocławiu, Wrocław 2002; M. Garbat, *Zatrudnienie i rehabilitacja zawodowa osób z niepełnosprawnościami*, UZ, Zielona Góra 2012.

⁶ Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (Dz.U. z 2019 r., poz. 217) wśród adresatów wymienia osoby niepełnosprawne, w rozumieniu przepisów o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, które podlegają wykluczeniu społecznemu.

Z praktycznego punktu widzenia co najmniej równie ważne jak definicja pojęcia są działania niwelujące ubóstwo i wykluczenie społeczne; wśród różnych propozycji można wskazać trzy sfery takich działań: polityczną, ekonomiczną i społeczną⁷. W sferze politycznej chodzi o podejmowanie działań na rzecz poszerzenia praw jednostek do wolności i zabezpieczenia społecznego. Powinno to polegać na stworzeniu ogólnych regulacji pomocy i wspieraniu osób zagrożonych ekskluzją i ubóstwem. W odniesieniu do sfery ekonomicznej chodzi o zapewnienie jednostkom dostępu do pracy, a przez to do dodatkowych świadczeń o charakterze ogólnym, jak opieka zdrowotna, świadczenia rentowe i emerytalne. Dla działań w sferze społecznej nieodzowny jest ich oddolny charakter, istnienie instytucji społecznych i partycypacji społecznej oraz grup nieformalnie zrzeszonych, jak środowisko lokalne, sąsiedzkie, rodzinne. Działania w tym obszarze muszą być uzupełnieniem dwóch poprzednich.

Obowiązujące w Polsce regulacje dotyczące zatrudniania i pracy osób z niepełnosprawnościami są zgodne z prawem europejskim, gdyż jako kraj członkowski UE Polska ma obowiązek przyjęcia *acquis communautaire*. Polska przystąpiła do ok. 90 (połowy spośród obowiązujących) konwencji Międzynarodowej Organizacji Pracy (MOP), dotyczących rynku pracy, podczas gdy Hiszpania przyjęła ich ponad 130, a USA niewiele ponad 10. Liczba aktów prawnych o zasięgu międzynarodowym w pewnym zakresie przekłada się na funkcjonowanie krajowego rynku pracy, ale nie gwarantuje jego równowagi. Potwierdzeniem zasad i polityki rynku pracy są zapisy Konstytucji, Kodeksu pracy oraz ustaw tematycznych, które odnoszą się także do kwestii świadczenia pracy przez osoby z niepełnosprawnościami⁸. Z dotychczasowych polskich doświadczeń wynika, że prawne uregulowania rynku pracy nie są zadowalające ani dla pracowników (reprezentujących podaż pracy), ani dla pracodawców reprezentujących stronę popytową. Pracownicy z niepełnosprawnościami nie czują się wystarczająco wspierani i zachęceni do podejmowania pracy na otwartym rynku, podobnie pracodawcy – także oni oczekują większych zachęt do zatrudniania niepełnosprawnych pracowników⁹.

Kalendarium bezrobocia w Polsce

Cofając się do lat 90. ubiegłego wieku znajdujemy polską gospodarkę poddaną terapii szokowej, czyli transformacji realizowanej według planu ministra Leszka

⁷ A. Woodward, M. Kohli, *Inclusions and Exclusions in European Societies*, Routledge, London–New York 2003, s. 1–4.

⁸ P. Braun, K. Szczucki, *Osoby niepełnosprawne na rynku pracy. Poradnik dla pracowników i pracodawców*, Fundacja Edukacji Nowoczesnej, Warszawa 2016.

⁹ P. Kubicki, *Polityka publiczna wobec osób z niepełnosprawnościami*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2017.

Balcerowicza. Dwa etapy przemian – etap stabilizacji oraz właściwych przemian systemowych skutkowało zjawiskiem dotychczas oficjalnie nieznanym w gospodarce i statystyce – bezrobociem. Realizacja planu Balcerowicza odbywała się w czasie obowiązywania układu europejskiego, czyli długo negocjowanej umowy stowarzyszeniowej Polski ze wspólnotami europejskimi¹⁰. Zapisy umowy, która wchodziła w życie etapami, dotyczyły otwierania polskiej gospodarki i jej liberalizowania, co także sprzyjało narastaniu bezrobocia. Katastrofalny spadek PKB oraz produkcji przemysłowej, zwłaszcza w 1991 r. został zniwelowany dopiero po pięciu latach przemian, kiedy osiągnięto poziom produktu z 1989 r. W dużej mierze wynikało to z prowadzonej prywatyzacji gospodarki (głównie metodą likwidacyjną) oraz komercjalizacji przedsiębiorstw, co skutkowało zmniejszaniem się liczby miejsc pracy, zwłaszcza że prywatyzacja założycielska nie rekompensowała tych ubytków miejsc pracy. W takich warunkach przemian ustrojowych bezrobocie w Polsce rosło systematycznie. O ile w styczniu 1990 r. bez pracy było 56 tys. osób, to po 9 miesiącach ich liczba wynosiła milion. Oznacza to, że liczba bezrobotnych Polaków wynosiła w grudniu już 6,5% ludności w wieku produkcyjnym. Budowanie instytucji rynku pracy oraz wprowadzenie weryfikacji zasadności przyznawania zasiłków dla bezrobotnych miało ograniczający wpływ na zwiększanie się bezrobocia, ale pojawiały się inne uwarunkowania działające przeciwnie, np. wzrost liczby absolwentów szkół ponadpodstawowych i ich wejście na rynek pracy. Największe bezrobocie w tym czasie zanotowano wśród bezrobotnych absolwentów zasadniczych szkół zawodowych – 69% z nich nie mogło znaleźć pracy¹¹.

W związku z wieloma procesami w ramach restrukturyzacji i transformacji gospodarki Polski w kierunku rynkowej, w pierwszej połowie lat 90. ubiegłego wieku bezrobocie charakteryzowało się tendencją rosnącą. Stabilna poprawa sytuacji na rynku pracy miała miejsce w 1995 r., natomiast druga połowa lat 90. to okres wyraźnego obniżania się bezrobocia – i tak np. z poziomu 16,1% bezrobocie w ciągu roku zmalało do 14,9%. Pierwszy spadek poniżej 10% odnotowano w maju 1998 r. (9,7%), ale od tego czasu aż do stycznia 2004 r. odbywał się nieustanny wzrost, by w styczniu 2002 r. po raz pierwszy w historii przekroczyć 20% (20,1%)¹².

Najwyższy odnotowany poziom bezrobocie osiągnęło w lutym 2003 r., było to 20,7%. Od lutego 2004 r. zaczęła się rysować tendencja spadkowa, wyniki 2008 r. wskazywały na powrót do korzystnej sytuacji z połowy lat 90. XX w., kiedy bezrobocie spadło

¹⁰ Układ Europejski ustanawiający stowarzyszenie między Rzeczpospolitą Polską a Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, Bruksela.1991.12.16. (Dz. U. 94.11.38).

¹¹ *Od olbrzymiego bezrobocia po rynek pracownika. Jak zmienił się polski rynek pracy*, <https://serwis.gazetaprawna.pl/praca-i-kariera/artykuly/1415336,30latwolnosciod-bezrobocia-po-rynek-pracownika-zmiany-kalendarium.html> [dostęp 1.07.2020].

¹² *Ibidem*.

poniżej 10%. Kryzys, który wtedy opanował gospodarkę światową, wpłynął jednak, co oczywiste, na odwrócenie tendencji i powrót na trajektorię rosnącą. Sytuacja nie była już tak dramatyczna, najwyższy poziom bezrobocia zanotowano w lutym 2014 r. – 14,4% (należy pamiętać, że w dużej mierze wyniki stycznia i lutego są obciążone sezonowością) i od tego czasu bezrobocie nieustannie spadało. W październiku 2019 r. wyniosło 5,0% (najmniej od 1990 r.), ale na przeszkodzie w kontynuowaniu tej tendencji stanęła pandemia wywołana przez wirusa COVID-19, która od grudnia 2019 r. systematycznie wpływa na kryzysową sytuację w gospodarce światowej, co od marca 2020 r. znajduje odbicie na rynku pracy (w maju 2020 r. bezrobocie wynosiło 6,0% aktywnych ekonomicznie)¹³.

Analiza bezrobocia niepełnosprawnych w latach 2015–2019 w ujęciu przestrzennym

W Polsce ogółem oraz we wszystkich województwach od 2013 r. następuje nieprzerwanie poprawa sytuacji na rynku pracy. W miejsce dużego na nim ciśnienia i bezrobocia przekraczającego średnią unijną pojawiło się tzw. zjawisko ssania, nazywane publicystycznie rynkiem pracownika. Do momentu pojawienia się pandemii COVID-19 stopa bezrobocia należała do najniższych w UE (najmniejsze bezrobocie występowało w Czechach, a Polska miała zbliżone wskaźniki do Niemiec i Holandii, wyprzedzając nawet Wielką Brytanię, która niezmiennie stanowi główny kierunek wyjazdów Polaków do pracy). Do końca 2019 r. podaż siły roboczej była niewystarczająca i pracodawcy byli zmuszeni do poszukiwania pracowników w grupach osób, do których nie zwracali się w sytuacji istnienia rynku pracodawcy, przede wszystkim do cudzoziemców, biernych ekonomicznie i różnych grup osób defaworyzowanych, w tym niepełnosprawnych. Potwierdzało to prawdziwość zależności między sytuacją na rynku pracy osób niepełnosprawnych a koniunkturą gospodarczą i realiami rynkowymi; czynniki te mają decydujący wpływ w porównaniu ze znaczeniem programów wspierania zatrudnienia osób niepełnosprawnych, realizowanych w ramach polityki publicznej.

Omawiane oficjalne statystyki Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej odnoszą się do bezrobocia rejestrowanego (raporty za lata 2015–2019). Należy zauważyć, iż istnieje także inne źródło danych o bezrobociu, czyli realizowane przez GUS na próbie reprezentacyjnej kwartalne badania aktywności ekonomicznej ludności (badania BAEL nie są tak wieloprzekrojowe jak faktografia zbierana przez urzędy pracy). Poprawa ogólnej sytuacji na rynku pracy jest ilustrowana prawie dwukrotnym spadkiem bezrobocia w latach 2015–2019. W ujęciu bezwzględnym oraz względnym spadek ten przyspieszył

¹³ Stopa bezrobocia rejestrowanego w latach 1990–2020, stat.gov.pl [dostęp 2.07.2020].

zwłaszcza w 2017 r. Najmniejszy spadek zanotowano w pięciu najbiedniejszych województwach objętych specjalnym wsparciem w ramach Programu Operacyjnego Polska Wschodnia oraz w województwie kujawsko-pomorskim, posiadającym również niski poziom PKB na 1 mieszkańca. W bogatszych regionach postęp był szybszy, ponaddwukrotny w województwach śląskim, lubuskim i wielkopolskim, chociaż już w 2015 r. bezrobocie było tam stosunkowo niskie. Przy spadającym bezrobociu pogłębia się więc poziom dywergencji regionalnej.

Tabela 1. Bezrobocie osób niepełnosprawnych na tle bezrobocia ogółem według województw

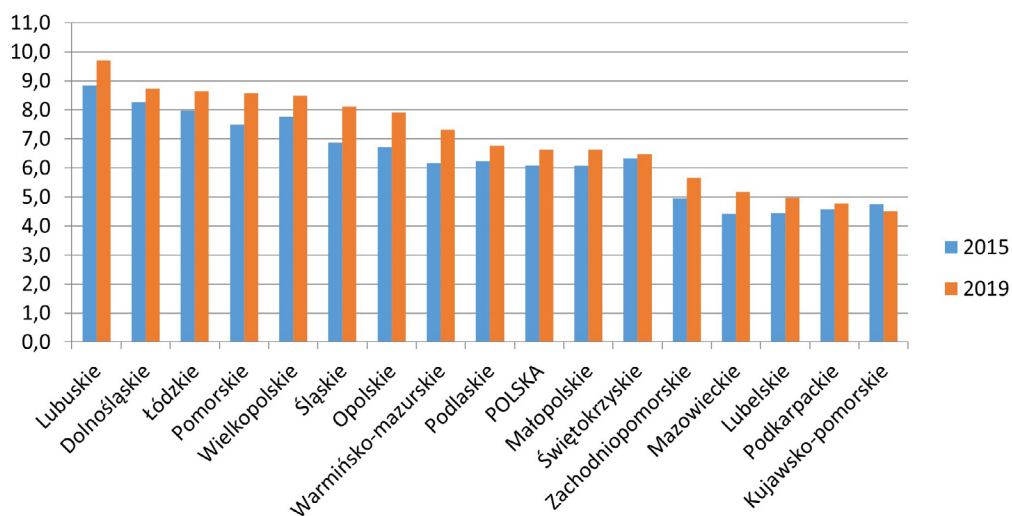
Województwa	Bezrobotni zarejestrowani							
	Ogółem				Niepełnosprawni			
	2015	2017	2019		2015	2017	2019	
	w liczbach bezwzględnych			2015 =100	w liczbach bezwzględnych			2015 =100
Polska	1 563 339	1 081 746	866 374	55,4	95 247	66 827	57 479	60,3
Dolnośląskie	99 952	68 813	56 022	56,0	8 268	5 609	4 893	59,2
Kujawsko-pomorskie	107 255	81 543	64 060	59,7	5 080	3 595	2 883	56,8
Lubelskie	107 895	81 221	69 379	64,3	4 795	3 651	3 450	71,9
Lubuskie	39 348	24 605	18 498	47,0	3 479	2 239	1 794	51,6
Łódzkie	109 510	72 662	58 722	53,6	8 739	5 850	5 075	58,1
Małopolskie	119 601	79 430	62 610	52,3	7 271	4 878	4 152	57,1
Mazowieckie	216 527	154 068	123 208	56,9	9 576	7 007	6 371	66,5
Opolskie	36 203	26 066	20 948	57,9	2 432	1 948	1 656	68,1
Podkarpackie	123 514	90 972	75 455	61,1	5 652	4 018	3 608	63,8
Podlaskie	55 019	39 997	33 277	60,5	3 424	2 572	2 253	65,8
Pomorskie	77 662	49 653	41 817	53,8	5 814	3 966	3 589	61,7
Śląskie	148 508	94 687	66 521	44,8	10 205	6 870	5 395	52,9
Świętokrzyskie	66 131	46 570	42 042	63,6	4 191	3 043	2 723	65,0
Warmińsko-mazurskie	83 510	60 003	45 731	54,8	5 148	4 111	3 345	65,0
Wielkopolskie	93 311	58 857	46 313	49,6	7 249	4 645	3 930	54,2
Zachodnio-pomorskie	79 393	52 599	41 771	52,6	3 924	2 825	2 362	60,2

Źródło: opracowanie i obliczenia własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych GUS, *Bezrobocie w Polsce w 2017 r., raport tabelaryczny*. MRPiPS, Warszawa 2018, *Bezrobocie w Polsce w 2016 r., raport tabelaryczny*, MRPiPS, Warszawa 2017.

Podobna zależność dotyczy bezrobocia wśród osób niepełnosprawnych, chociaż występują tu pewne niewielkie odstępstwa. Liczba niepełnosprawnych bezrobotnych zmalała bardziej niż bezrobotnych ogółem jedynie w województwie kujawsko-pomorskim. W pozostałych 15 województwach bezrobocie niepełnosprawnych malało wolniej niż bezrobocie osób bez niepełnosprawności, a w skali kraju różnica wyniosła 4,9 p. proc. Jest to duży odsetek, co skłania do niepokoju, gdyż oznacza, że pracodawcy w dalszym ciągu preferują zatrudnianie osób sprawnych, mimo istnienia systemowych zachęt do zatrudniania osób niepełnosprawnych. Ten wniosek o zatrudnianiu wyraża tendencję główną, ale należy podkreślić, że statystyczny spadek bezrobocia jest także efektem przechodzenia tych osób w stan bierności ekonomicznej, zwłaszcza po uzyskaniu uprawnień rentowych (znacznie mniejszy statystycznie jest odpływ z bezrobocia wywołany wyjazdem za granicę lub śmiercią).

Największe różnice wskaźników dynamiki dotyczą województw opolskiego i warmińsko-mazurskiego. W rezultacie tych procesów w latach 2015–2019 w 15 województwach wzrósł odsetek niepełnosprawnych wśród bezrobotnych, a tylko w 1 zmalał.

Wykres 1. Udział osób niepełnosprawnych w bezrobociu ogółem według województw (w %)

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS, *Bezrobocie w Polsce...*; obliczenia i opracowanie własne.

Należy zauważyć, że województwo kujawsko-pomorskie, dzięki opisanemu uprzednio postępowi, osiągnęło najniższy w Polsce odsetek osób niepełnosprawnych wśród bezrobotnych. Jednak występuje on w województwie o bardzo wysokiej stopie bezrobocia (7,8% w 2019 r.), co oznacza, że stopa bezrobocia wśród samych osób niepełnosprawnych jest z pewnością wyższa niż w sąsiedniej Wielkopolsce, mającej najniższą stopę bezrobocia w kraju (2,8%). Natomiast wskaźniki udziału osób niepełnosprawnych w bezrobociu wynosiły w 2019 r. 4,5% w województwie kujawsko-pomorskim i 8,5%

w wielkopolskim – tym samym wykres należy interpretować bardzo ostrożnie. W województwie lubuskim, mimo szybszego spadku bezrobocia wśród osób niepełnosprawnych w porównaniu ze średnią krajowej, odnotowano najwyższy odsetek w kraju (9,7%).

Dane MRPiPS pozwalają także na pokazanie struktury niepełnosprawnych bezrobotnych w kilku przekrojach szczegółowych. Naturalną grupą odniesienia są tu inne grupy defaworyzowane. Zgodnie z obowiązującym prawem urzędy pracy od 2015 r. zbierają informacje o ośmiu grupach osób znajdujących się w szczególnej sytuacji na rynku pracy. Podobne grupy monitorowane na poziomie programów unijnych (młodzież niekontynuująca nauki, grupa NEET, wykluczeni społecznie, osoby dyskryminowane ze względu na płeć) obejmują jedynie kilka grup spośród tych, które w świetle polskiego prawa są przedmiotem nie tylko obserwacji, ale także specjalnego wsparcia. Jest to przede wszystkim kilka kategorii bezrobotnych.

Tabela 2. Wybrane przekroje grupy niepełnosprawnych bezrobotnych na tle bezrobocia ogółem

Wyszczególnienie		Bezrobotni					
		Ogółem			W tym niepełnosprawni		
		2016	2018		2016	2018	
		w liczbach bezwzględnych		2016 = 100	w liczbach bezwzględnych		2016 = 100
Czas pozostawania bez pracy w miesiącach	do 1	133 265	104 097	78,1	6 114	5 205	85,1
	1–3	251 704	190 894	75,8	12 711	10 211	80,3
	3–6	194 439	144 047	74,1	10 998	8 807	80,1
	6–12	212 904	146 549	68,8	13 159	9 969	75,8
	12–24	215 789	143 485	66,5	14 245	9 545	67,0
	pow. 24	327 054	239 816	73,3	24 984	17 381	69,6
Wiek	18–24	179 203	118 577	66,2	3 657	2 692	73,6
	25–34	370 141	271 669	73,4	10 257	7 873	76,8
	35–44	295 010	230 053	78,0	14 505	11 734	80,9
	45–54	239 669	173 944	72,6	21 221	16 352	77,1
	55–59	157 411	111 430	70,8	19 735	13 991	70,9
	60 lat i więcej	93 721	63 215	67,5	12 836	8 476	66,0

Wyszczególnienie		Bezrobotni					
		Ogółem			W tym niepełnosprawni		
		2016	2018		2016	2018	
		w liczbach bezwzględnych		2016 = 100	w liczbach bezwzględnych		2016 = 100
Wykształcenie	Wyższe	177 559	136 492	76,9	5 393	4 447	82,5
	Policealne i średnie zawodowe	289 313	212 854	73,6	16 332	12 014	73,6
	Średnie ogólnokształcące	140 870	109 113	77,5	6 256	4 887	78,1
	Zasadnicze zawodowe	355 501	248 495	69,9	27 857	20 866	74,9
	Gimnazjalne i poniżej	371 912	261 934	70,4	26 373	18 904	71,7
Staż pracy ogółem	do 1 roku	249 708	190 321	76,2	11 107	8 968	82,5
	1–5	302 596	235 827	77,9	13 341	10 961	73,6
	5–10	199 914	150 995	75,5	11 799	9 411	78,1
	10–20	205 199	146 520	71,4	17 982	12 870	74,9
	20–30	134 435	85 112	63,3	15 437	9 942	71,7
	30 lat i więcej	49 631	30 655	61,8	5 278	3 436	82,5
	Bez stażu	193 672	129 458	66,8	7 267	5 530	73,6
Ogółem		1 335 155	968 888	72,6	82 211	61 118	74,3

Źródło: *Bezrobocie w Polsce w 2018 r., raport tabelaryczny*. MRPiPS, Warszawa 2019 oraz Bank Danych Lokalnych GUS, *Bezrobocie w Polsce...*; opracowanie i obliczenia własne.

Zgodnie z definicją bezrobotni w szczególnej sytuacji na rynku pracy są to osoby bezrobotne, którym przysługuje pierwszeństwo w skierowaniu do udziału w programach specjalnych (tj. szkoleniach, stażach, przygotowaniu zawodowym dorosłych lub zatrudnieniu w ramach prac interwencyjnych lub robót publicznych). W ujęciu prawnym jako bezrobotnych w szczególnej sytuacji na rynku pracy traktuje się (w nawiasach podano liczbę w Polsce w 2018 r., w tys.):

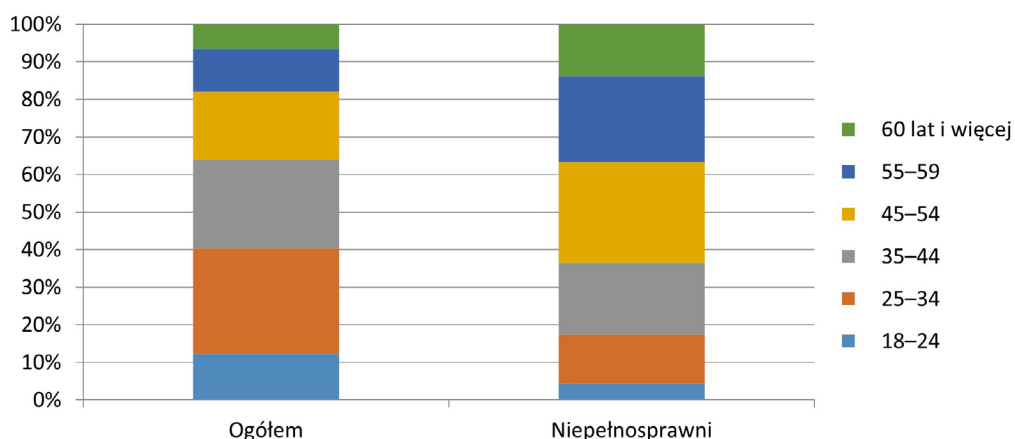
- długotrwale bezrobotnych (507,2),
- osoby korzystające ze świadczeń pomocy społecznej (22,2),
- posiadające co najmniej 1 dziecko do 6. roku życia (199,5),
- posiadające co najmniej 1 dziecko niepełnosprawne do 18. roku życia (2,4),
- osoby niepełnosprawne (61,1).

Dodatkowo do tej grupy zalicza się kategorie wiekowe bezrobotnych:

- od 50. roku życia (262,7),
- oraz do 30. roku życia (252,0),
 - w tym do 25. roku życia (118,6).

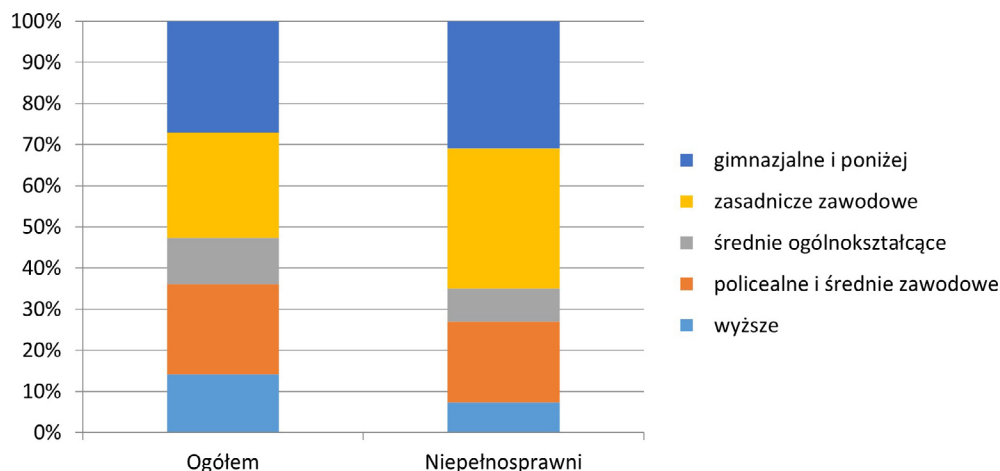
Bezrobotni mogą być zaliczani do grupy w szczególnej sytuacji z jednego lub kilku tytułów (np. niepełnosprawna osoba, korzystająca ze świadczeń pomocy społecznej, z jednym dzieckiem do 6. roku życia, będąca w wieku do 25 lat (i zarazem oczywiście do 30 lat). Pewnym paradoksem jest to, że w szczególnej sytuacji na rynku pracy jest aż 84,5% wszystkich bezrobotnych, czyli tylko co szósty bezrobotny nie znajduje się w szczególnej sytuacji. Korzystny kierunek zmian występuje, gdy spadek poszczególnych kategorii bezrobotnych będących w szczególnej sytuacji następuje szybciej niż spadek liczby bezrobotnych ogółem, gdyż wtedy udział tych kategorii osób w ogólnym bezrobociu także maleje.

Wykres 2. Struktura wiekowa bezrobotnych oraz bezrobotnych niepełnosprawnych w 2018 r.

Źródło: *Bezrobocie w Polsce w 2018 r...* oraz Bank Danych Lokalnych GUS, *Bezrobocie w Polsce...*; obliczenia i opracowanie własne.

Wykres 3. Struktura wykształcenia bezrobotnych oraz bezrobotnych niepełnosprawnych w 2018 r.

Źródło: *Bezrobocie w Polsce w 2018 r...* oraz Bank Danych Lokalnych GUS, *Bezrobocie w Polsce...*; obliczenia i opracowanie własne.

Analiza poszczególnych przekrojów bezrobocia skłania do następujących wniosków:

- przytoczone dane o charakterze dynamicznym ilustrują jedynie tendencję z lat 2016–2018 r., ale kierunek tych zmian można uznać za symptomatyczny;
- kierunek zmian wśród niepełnosprawnych bezrobotnych w zakresie czasu pozostawania bez pracy można uznać za korzystniejszy niż wśród ogółu bezrobotnych – szybciej niż w populacji ogólnej spada liczba niepełnosprawnych długotrwale bezrobotnych, a wolniej – bezrobotnych o krótkim czasie pozostawania bez pracy;
- pewna analogia w stosunku do powyższego występuje w zmianach struktury wiekowej – względnie szybciej spada liczba starszych bezrobotnych niepełnosprawnych, a wolniej w grupach wiekowych od 18 do 54 lat; dane nie pozwalają na jednoznaczne stwierdzenie, czy odpływ z bezrobocia jest efektem przechodzenia do grupy pracujących czy biernych ekonomicznie, co zwykle ma miejsce po nabyciu uprawnień rentowych;
- odwrotnie w stosunku do powyższego wniosku, porównanie struktury wieku wykazuje duże różnice – znacznie większy jest odsetek niepełnosprawnych bezrobotnych wśród osób powyżej 54. roku życia niż w pełnej grupie bezrobotnych; na przeciwnym biegunie znajduje się grupa osób w wieku 18–24 lata, w której odsetek niepełnosprawnych bezrobotnych jest prawie trzykrotnie mniejszy niż w populacji ogólnej (4,4% wobec 12,2%) – nie należy jednak tego interpretować jako efektu większego zainteresowania pracodawców młodymi

- niepełnosprawnymi niż osobami bez niepełnosprawności, ale jako rezultat wzrostu wraz z wiekiem liczby osób z niepełnosprawnościami w całym społeczeństwie;
- relatywnie większy odpływ z bezrobocia następuje wśród niepełnosprawnych mających stosunkowo krótki staż pracy (1–5 lat); pracodawcy są bowiem bardziej zainteresowani pozyskaniem pełnosprawnych pracowników bez stażu pracy oraz przede wszystkim z długim stażem pracy; wyjaśnienie tkwi głównie w tym, że znaczna część ofert pracy dotyczy prac prostych wymagających braku ograniczeń fizycznych, a wśród starszych osób z niepełnosprawnościami ograniczenia te są duże;
 - struktura pod względem stażu pracy (oraz w przekroju czasu pozostawiania bez pracy) bezrobotnych i bezrobotnych niepełnosprawnych nie wykazuje tak dużych różnic jak struktury obu grup pod względem wieku oraz wykształcenia;
 - zmiany o charakterze dynamicznym obserwowane w grupach wykształcenia nie wykazują dominujących tendencji poza jedną – spadek liczby niepełnosprawnych bezrobotnych z wykształceniem wyższym był stosunkowo niewielki; wynika to częściowo ze znacznie mniejszego udziału tej kategorii w strukturze osób niepełnosprawnych niż w całej populacji bezrobotnych;
 - średni poziom wykształcenia niepełnosprawnych bezrobotnych jest niższy od osób pełnosprawnych; oznacza to, że już na etapie edukacji formalnej następuje rozwarstwienie obu grup, co sprawia, że na wzrost wykluczenia społecznego wpływa nie tylko niepełnosprawność, ale także będące częściowo jej konsekwencją kończenie kształcenia na niższych poziomach edukacyjnych.

Wybrane działania prozatrudnieniowe

Zmniejszaniu bezrobocia wśród osób niepełnosprawnych sprzyjają działania PFRON. Jest to fundusz celowy finansowany z obowiązkowych wpłat przedsiębiorców, którzy zatrudniają minimum 25 osób i wskaźnik zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami w ich przedsiębiorstwie nie przekracza 6%. Środki PFRON dysponowane są między jednostki samorządów powiatowych i wojewódzkich. Fundusz celowy PFRON wspomaga również pracodawców zatrudniających osoby o niepełnej sprawności. Są to również instrumenty wspierające zatrudnianie osób z niepełnosprawnościami. Pracodawca zatrudniający przez co najmniej 3 lata osobę niepełnosprawną, która była zarejestrowana jako bezrobotna, może otrzymać zwrot kosztów wyposażenia stanowiska pracy takiej osoby ze specjalnymi potrzebami, które pracodawca powinien spełnić, aby umożliwić jej wykonywanie pracy.

Dodatkowo pracodawca zatrudniający minimum 25 osób i wskaźnik zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami jest wyższy od 6%, może liczyć na miesięczne dofinansowanie do wynagrodzeń pracowników w zależności od stopnia ich niepełnosprawności. Wynosi ono:

- a) 180% najniższego wynagrodzenia, gdy zatrudniona osoba posiada znaczny stopień niepełnosprawności,
- b) 100% najniższego wynagrodzenia, gdy zatrudniona osoba posiada umiarkowany stopień niepełnosprawności,
- c) 40% najniższego wynagrodzenia, gdy zatrudniona osoba posiada lekki stopień niepełnosprawności¹⁴.

Pracodawca może również liczyć na zwrot kosztów związanych z finansowaniem i organizowaniem specjalistycznych szkoleń dla niepełnosprawnego pracownika. Wysokość dofinansowania jest uzależniona od rodzaju kursu, a także wielkości przedsiębiorstwa. Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych finansuje także instrumenty mające służyć osobom niepełnosprawnym poszukującym pracy. Osoba o niepełnej sprawności zarejestrowana jako osoba bezrobotna może korzystać z takich instrumentów, jak np.: szkolenia, staże, prace interwencyjne, badania lekarskie, zwrot kosztów przejazdu z miejsca zamieszkania do miejsca pracy.

Powiatowe Urzędy Pracy jako część administracji specjalnej w odniesieniu do osób z niepełnosprawnościami mają za zadanie przygotować takie osoby zarejestrowane jako bezrobotne do poszukiwania pracy. Odbywa się to przez zapewnienie dostępu do poradnictwa zawodowego, pośrednictwa pracy czy systemu szkoleń. Miejskie Ośrodki Pomocy Społecznej mają na celu zlikwidowanie barier społecznych, architektonicznych oraz zakup sprzętów rehabilitacyjnych i specjalistycznych środków wspomagających funkcjonowanie osób z niepełnosprawnościami. Ich zadaniem jest integracja społeczna osób niepełnosprawnych i zapobieganie ich wykluczeniu.

Zakończenie

Funkcjonowanie rynku pracy jest odzwierciedleniem różnorodnych czynników, w tym strategii i polityki gospodarczej, które przekładają się na decyzje i działania uczestników rynku. Polityka rynku pracy jest jedną z polityk publicznych znajdujących się w gestii rządu, dostosowywaną na bieżąco do standardów europejskich, podlegających

¹⁴ Ponadto dofinansowanie może wzrosnąć w poszczególnych przypadkach o 40%, jeżeli osoba zatrudniona cierpi na chorobę psychiczną, upośledzenie umysłowe, epilepsję lub jest niewidoma.

w związku z tym częstym zmianom¹⁵. Od 2000 r. urzędy pracy stały się jednostkami samorządowymi i tym samym odpowiedzialność za politykę rynku pracy jest dzielona na rząd i samorządy. Jeśli chodzi o problematykę niepełnosprawności w polityce, to z badań jednego ze specjalistów tej tematyki wynika, że: „W Polsce mamy do czynienia z niemożnością wypracowania i wdrożenia kompleksowej polityki wobec osób z niepełnosprawnościami. To, co możemy i robimy, to zarządzanie kryzysem/porażką”¹⁶. Jest to z pewnością druzgocąca opinia, ale niestety nie jest ona pozbawiona prawdziwości. Do pewnego stopnia jej potwierdzeniem są wnioski wynikające z przeprowadzonego badania sytuacji osób niepełnosprawnych na rynku pracy w poszczególnych województwach. Odnotowano wyraźną poprawę, ale trudno uznać ją za wystarczającą. Polepszenie sytuacji osób niepełnosprawnych należy wiązać przede wszystkim z poprawą koniunktury gospodarczej i ogólnej sytuacji na rynku pracy. W mniejszym stopniu jest to wynik działań i instrumentów dedykowanych osobom niepełnosprawnym.

W odniesieniu do rynku pracy monitorowanie zachowań pracodawców i pracowników pozwala na rozpoznanie tendencji rozwojowych oraz dostosowanie działań odpowiednich służb rynku pracy pod kątem wykorzystania dostępnych zasobów, w tym także osób niepełnosprawnych. Badania rynku pracy mają istotne walory naukowe¹⁷, ich przydatność rośnie zwłaszcza wtedy, gdy chodzi o prognozowanie rozwoju sytuacji na rynku pracy. Począwszy od wyboru metod przez konstruowanie narzędzi, a kończąc na poprawności wyników i ich interpretacji, działania takie budzą wiele kontrowersji, chociaż ich znaczenie jest istotne dla kształtowania polityki rynku pracy¹⁸. Przedstawiona w artykule analiza ma charakter cząstkowy, wycinkowy, autorka jest świadoma, że nie stanowi ona całościowego i wyczerpującego studium. Może jednak stanowić wskazówkę, jak przeprowadzać pogłębione badania w tych regionach, które wskazano jako istotnie odbiegające od standardów. W celu uzyskania pełności badania należałoby przede wszystkim ustalić liczbę osób z niepełnosprawnościami w poszczególnych województwach

¹⁵ Wyrazem tego jest nie tylko zmieniająca się terminologia, ale i filozofia podejścia do funkcjonowania rynku pracy, pierwszą ustawą była ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zatrudnieniu, kolejna: ustawa z dnia 16 października 1991 r. o zatrudnieniu i bezrobociu; następnie ustawa z dnia 14 grudnia 1994 r. o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu, obecna to ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy. Pierwsza zmiana wynikała z faktu wystąpienia bezrobocia, następna była skierowana na jego zwalczanie ze względu na nieoczekiwaną skalę, a ostateczny kształt ustawy jest odbiciem zmiany polityki z reaktywnej na proaktywną, czyli promującą zatrudnienie.

¹⁶ P. Kubicki, *op. cit.*

¹⁷ O. Kowalczyk, K. Gilga, Ł. Jurek, *Aktywność społeczna i poziom życia osób niepełnosprawnych na Dolnym Śląsku*, INDYGO Zahir Media, Wrocław 2012.

¹⁸ Analiza procesów zachodzących na polskim rynku pracy i w obszarze integracji społecznej w kontekście prowadzonej polityki gospodarczej – projekt badawczy, którego częścią była: *Prognoza zatrudnienia w Polsce według grup zawodów do 2020 roku*, E. Kwiatkowski, B. Suchecki (red. nauk.), IPiSS oraz CRZL, Warszawa 2013, jako zadanie 2: Opracowanie zintegrowanego systemu prognostyczno-informacyjnego umożliwiającego prognozowanie zatrudnienia.

w podziale na kategorie przydatne z punktu analizy rynku pracy, a także z punktu widzenia stopnia i rodzaju niepełnosprawności. Dostęp do takich danych nie jest oczywisty. Drugim elementem powinno być zbadanie aktywności i intensywności działań publicznych służb zatrudnienia wobec osób niepełnosprawnych. Jak wiadomo, osoby z niepełnosprawnościami mają takie same prawa w dostępie do rynku pracy i jego instrumentów jak inni uczestnicy, ale w praktyce wciąż towarzyszą temu różne bariery. Ważne jest zatem ich zidentyfikowanie, a także zbadanie lokalnego klimatu, m.in. istnienia lokalnej polityki czy strategii, sektora pozarządowego czy poziomu samoorganizacji osób niepełnosprawnych na danym terenie. Wszystkie te uwarunkowania wpływają na ocenę zróżnicowania sytuacji w układzie wojewódzkim w Polsce, zwłaszcza jeśli mowa o jego skutkach dla warunków życia osób niepełnosprawnych, ich niezależności, możliwości pełnego włączenia i integracji społecznej. Badania potrzeb osób niepełnosprawnych są prowadzone zarówno dla celów praktycznych, jak i naukowych, m.in. przez PFRON. Przykładem takiego przedsięwzięcia jest „Badanie potrzeb osób niepełnosprawnych”, które zakończyło się publikacją raportu w 2017 r.¹⁹ W badaniu wykorzystano następujące obszary jako kryteria oceny uwarunkowań pełnego włączenia społecznego osób niepełnosprawnych, takie jak: jakość życia, sytuacja materialna, mieszkalnictwo, rehabilitacja fizyczna, integracja, komunikacja i informacja, edukacja, praca. Spośród rekomendacji sformułowanych w odniesieniu do obszaru aktywności zawodowej we wszystkich prawie rodzajach niepełnosprawności wskazano na dwa spełnione w najmniejszym stopniu kryteria włączenia społecznego: dostosowanie stanowiska/miejsca pracy do indywidualnych potrzeb oraz wsparcie w miejscu pracy²⁰. Komentarz jest zbyteczny. Podsumowując, należy mieć na względzie jak dużym i ważnym przedsięwzięciem jest badanie sytuacji osób niepełnosprawnych na rynku pracy, nie tylko w kontekście teoretycznych, ale i praktycznych aspektów tego zagadnienia.

Bibliografia

Bank Danych Lokalnych GUS.

Bezrobocie w Polsce w 2016 r., raport tabelaryczny, MRPiPS, Warszawa 2017.

Bezrobocie w Polsce w 2017 r., raport tabelaryczny, MRPiPS, Warszawa 2018.

Bezrobocie w Polsce w 2018 r., raport tabelaryczny, MRPiPS, Warszawa 2019.

¹⁹ M. Sochańska-Kawiecka, Z. Kołakowska-Seroczyńska i in., *Badanie potrzeb osób niepełnosprawnych. Raport końcowy*. Projekt realizowany na zlecenie Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, 18 maja 2017.

²⁰ Wskazywano także dojazdy do pracy, praktyki, staże, szkolenia czy problemy ze znalezieniem pracy; *ibidem*, s. 84–227, 243.

- Braun P., Szczucki K., *Osoby niepełnosprawne na rynku pracy. Poradnik dla pracowników i pracodawców*, Fundacja Edukacji Nowoczesnej, Warszawa 2016.
- Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, T. III, Tadeusz Pilch (red.), Warszawa 2004.
- Garbat M., *Zatrudnienie i rehabilitacja zawodowa osób z niepełnosprawnościami*, UZ, Zielona Góra 2012.
- Granosik B., Nadolna E., *Analiza barier w zatrudnianiu osób niepełnosprawnych na koszalińskim rynku pracy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2012, nr 97.
- <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/niepelnosprawnosci;3947453.html>.
- Kowalczyk O., *System zabezpieczenia społecznego wobec potrzeb osób niepełnosprawnych w Polsce na tle krajów UE*, Wyd. AE we Wrocławiu, Wrocław 2002.
- Kowalczyk O., Gilga K., Jurek Ł., *Aktywność społeczna i poziom życia osób niepełnosprawnych na Dolnym Śląsku*, INDYGO Zahir Media, Wrocław 2012.
- Kubicki P., *Polityka publiczna wobec osób z niepełnosprawnościami*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2017.
- Kwiatkowski E., Suchecki B (red. nauk.), *Prognoza zatrudnienia w Polsce według grup zawodów do 2020 roku*, IPiSS oraz CRZL, Warszawa 2013.
- Od olbrzymiego bezrobocia po rynek pracownika. Jak zmienił się polski rynek pracy*, <https://serwisy.gazeta-prawna.pl/praca-i-kariera/artykuly/1415336,30latwolnosci-od-bezrobocia-po-rynek-pracownika-zmiany-kalendarium.html>.
- Sochańska-Kawiecka M., Kołakowska-Seroczyńska Z. i in., *Badanie potrzeb osób niepełnosprawnych. Raport końcowy*. Projekt realizowany na zlecenie Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, 18 maja 2017.
- Stopa bezrobocia rejestrowanego w latach 1990–2020*, stat.gov.pl.
- Szczepanowska B., Mikulski J. (red.), *Osoby niepełnosprawne w środowisku lokalnym. Wyrównywanie szans*, Warszawa 1999.
- Układ Europejski ustanawiający stowarzyszenie między Rzeczpospolitą Polską a Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, Bruksela, 1991.12.16. (Dz. U. 94.11.38).
- Woodward A., Kohli M., *Inclusions and Exclusions in European Societies*, Routledge, London–New York 2003, s. 1–4.
- Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (Dz.U. z 2019 r., poz. 217) wśród adresatów wymienia osoby niepełnosprawne, w rozumieniu przepisów o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, które podlegają wykluczeniu społecznemu.